

BOĞAZIÇI ÜNİVERSİTESİ DERGİSİ

Beşeri Bilimler — Humanities

Vols. 4-5 — 1976-1977

MİMÂRÎ YAPILARIN YAZI SAN'ATI BAKIMINDAN ÖNEMİ

Ali Alparslan ^a

ÖZET

Hat sanatı, İslâmî sanatların en cazib konularından birini teşkil eder. Muhtelif yazı çeşitleri, kendilerine mahsus hususiyetleri dolayısıyla ayrı gayelerle ayrı yerlerde kullanıldı. Celi Sülûs ile Celi Nestalik mimârî yapılara en uygun gelen yazı çeşitleri olarak yüzyıllar boyunca kullanılmıştır. Bu sebeple, cami, mescit, medrese, türbe, çeşme gibi yapıların, kronolojik bir araştırmaya tâbi tutulduğu takdirde, aşağıda belirttiğimiz yazıların tarihi gelişmesine ışık tutacak bol malzemeye sahip olduğu görülmektedir.

İslâm dininin bilgiyi, bilgini, san'atı ve san'atkârı teşvik ettiğini söylemeğe lüzum yoktur. İslâm mimârî eserleri zamanla yapı bakımından gelişirken, buna paralel olarak taş oymacılık, tahta oymacılık, çini, tezhib (süsleme) ve güzel yazı gibi san'atlar da bu mimârî eserler içinde süsleyici bir unsur rolü oynamıştır. Yapılar uzun ömürlü olduğu için onları süsleyen unsurlar umumiyetle zamanımıza kadar gelebilmiştir. Bu durum bize mimârî eserlerde olduğu gibi onlarda da asırlar boyu ne gibi gelişme ve değişiklikler olduğunu ortaya koyar. Bu gelişmelerde İslâm dininin mühim rolü olmuştur. Nitekim, Peygamber bir hadisinde şöyle der: "Allah güzeldir ve güzelliği sever." İslâm sûfileri de Tanrı'nın güzelliği sevdiğini ileri sürerler.

Bazı eski câmilere kısa bir bakış, bizi, onlar hakkında aydınlatmaya kâfidir. Tanrıya hediye edilen, onun adına yapılan, hatta adına Allah'ın evi denilen câmilerden bazıları İslâm san'at galerileri karakterindedirler. Bu görüş, batıdaki yapılar ile onların içindeki heykel ve diğer süsleyici unsurlar için de aynen böyledir. Gerek doğu ve gerek batı san'atkârlarının ilham aldıkları bu mukaddes kaynak dindir. Ondan aldıkları heyecanı

^a Türk Dili ve Edebiyatı Doçenti, Dilbilim ve Edebiyat Şubesi, Boğaziçi Üniversitesi.

ve şevki, ideallerinde besledikleri numûnelerle birleştirerek bunca güzel yapıların meydana gelmesine sebep olmuşlardır. Müslüman mimâr ve san'atkârlar, etraflarında aTnri'nin ululuğu ile mütenâsip buldukları güzellikleri, fırsat buldukça bilhassa dinî mimârî eserlerin içinde yerleştirmekten geri kalmamışlardır. Hakikatte, bilhassa câmi ve mescid ilk zamanlarda müslümanlar için bugünkünden daha ehemmiyetli idi. Yani yalnız bir ibâdet yeri olmaktan başka bugünkü manasiyle hem onların forum'u, hem adalet mahkemesi, hem de akademileri mahiyetinde idi. Peygamber zamanında câmi, ibadet yerinin dışında müslümanların toplandığı bir yerdî. Peygamber orada ümmetin işlerini hallederdi. Daha sonraki devirlerde hadîs ehli (ilm-i hadîs denilen islâm hukukunun meseleleriyle uğraşan bilginler), burada toplanır, ders verir ve görüşürlerdi. Bursa'da Yeşil Câmî (inşâ tarihi : 822/1419), bu tip eserlerdendir. Sağında ve solundaki odalar hususî maksadlar için kullanılmıştır. Hakikatte, ibadethâneler, Cumhuriyet devrine kadar aşağı yukarı bir eğitim yeri karakterini muhafaza etmiştir.

Bu saydığımız vazifeleri dolayısıyla câmilerin rahat ve faydalı olmaları dâima göz önünde tutulmuştur. Yukarıda da dediğimiz gibi câmi ve diğer mimârî yapılar, muhtelif san'at kollarını sinesinde topladığı için, onları kronolojik bir sıraya tâbi tutmak suretiyle göz önüne alır ve tedrik edersek bu san'at şubelerindeki gelişmeleri sıhhatla takip etmiş oluruz.

Biz bu makalemizde, isminden de anlaşıldığı gibi mimârî eserleri göz önüne alarak güzel yazı (hat san'atı)nın geçirdiği inkişafı anlatmak istiyoruz. Zannediyoruz ki böylelikle mimârî yapıların Celi yazı bakımından ehemmiyeti kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Yazı ile alâkalı olan bu yapılar, câmi, mescid, medrese, türbe, saray, çeşme ve sair eserlerden ibârettir.

İslâm yazısının muhtelif çeşitleri içinde binalarda kullanılanları yalnız, Kûfi, Celi Sülûs ve Celi Talik (Celi Nesta'lik)ten ibarettir. Sülûs ve Talik yazıları çok az kullanılmıştır. Celi, âşikâr, iri ve büyük anlamına gelir. Söylemeğe lüzum yoktur ki binalara yazılacak yazıların, yapıların büyüklüğü ile münasebeti ve uygunluğu vardır. Binalardaki yazılar kapı üstünde, duvarlarda, mihrapta, kubbenin içinde bulunur.

İslâm yazısının ilki Kûfi'dir. Bu yazı Küfe ve Bağdad şehirlerinde gelişti. IV/X, yüzyıllar başında, Abbasilerin aynı zamanda veziri olan meşhur hattat İbn Mukle (ölümü 328/939-40), o devre kadar kullanılmakta olan Kûfi'de bir değişiklik yaparak, ondan, cüz'î farklarla birbirinden ayrılan 6 çeşit yazı meydana çıkardı. Bu değişiklik, hat sanatı tarihinde büyük bir inkılâb sayılmaktadır.

Bu 6 çeşit yazı, Muhakkak, Reyhân (Reyhâni), Sülûs, Nesih, Tevki ve Rikâ adlarıyla anılmaktadır. Bunlardan ilki ile üçüncüsü mimârî yapılarda kullanılmaya çok uygun idi. Diğerlerinin kullanılış sahası ve gayesi başkaydı. Bu yazıların meydana çıkması, asılları olan Kûfi'nin hemen ortadan kalkmasına sebep olmadı. Hakikatte Kûfi, Anadolu Selçukileri yapılarında yerini Celi Sülûs'e terketmeğe başlamıştı. Ondan sonra Fatih devrine kadar olan devrede âdeta bir süs unsuru olmaktan ileri gitmedi. Fatih'ten sonraki devrede ise hemen hemen ortadan kalktı ve pek ender olarak kullanıldığı yerlerde ise gene bir süs ve dekor karakterini taşımaktan ileriye gidemedi.

Yapılarda Kûfi Yazı

İlk müslüman Türk devletlerinden Gazneliler (977-1186) ile Karahanlılar (992-1211) devrinden, taş üzerine yazılmış bazı kitabe parçaları zamanımıza kadar kalmışsa da bunları yazanlar hakkında bilgimiz yoktur.

Türkler 1071 de Anadolu'nun fethinden sonra dahili ve harici bir çok gâilelerle meşgul olduklarından imâr hareketlerine daha ziyade aynı zamanda bir kemâl devri olan I. Alâeddin Keykübâd (1219-1236) zamanında rastlanır.

Anadolu Selçukilerinde Kûfi'nin, yavaş yavaş yerini Sülûs Celisine bıraktığını ve bir sūs unsuru karakterini kazandığını görüyoruz. Bu Kûfi'yi, köşeli, tezyinî (süslü) ve örtülü adlarıyla üçe ayırmak mümkündür.

Selçukiler yapılarında, zengin çeşitlilik gösteren süslemelerin yanında, Kûfi yazı, mimârî yapılara ayrı bir güzellik verir ve her ikisi binanın tezyinî kompozisyonunu tamamlarlar.

Köşeli Kûfi'nin en güzel örneği, Konya'da Sultan II. İzzeddin Keykâvüs devrinde devlet adamı Celâleddin Karatay tarafından 1251 de yaptırılan Karatay Medresesi'nin kubbe pandantiflerinde bulunmaktadır. Burada Muhammed, Ömer, Osman, Ali adları yazılıdır.

Tezyinî Kûfi, Kûfi'nin çiçeklerle, yapraklarla süslenmesinden ibarettir. Aynı zamanda bunda harflerin köşeleri ortadan kalkmıştır. Bu durum kendine mahsus bir kompozisyon yaratır ve yazının yazıldığı zemindeki boşluklar çiçekler ve yapraklarla süslenmiş örtülmüş olur. Selçuklular bu Kûfiyi bolca kullanmışlardır. II. İzzeddin Kılıç Arslan (1156-1192) zamanında 1180 de Divriği'te yapılan Kale Câmîi'nin iki satırlık kitabesi bu tip Kûfi ile yazılmıştır.

Örtülü Kûfi'ye gelince, Selçukilerin buna da büyük ehemmiyet verdiklerine şahid oluyoruz. Konya'da II. İzzeddin Keykâvüs devrinde vezir Sahib-Ata Fahreddin Ali tarafından 1264'te yaptırılan İnce Minâre Medresesi'nde çini üzerine yazılan "Besmele" örgülü (geçmeli) Kûfi'ye güzel bir örnek teşkil eder.

Osmanlılar devrinde Kûfi'nin binalarda kullanılışı daha da azalmış ve Fatih devrinden sonra hemen hemen tamamen ortadan kalkmıştır. Osmanlılar devrinde kullanılan Kûfîlerin en güzeli Bursa'da 822/1419 da inşa edilen Yeşil Câmî'in kapısında ve içinde bulunmaktadır. Bunlar tezyinî Kûfi karakterindedir. Ayrıca bu yazının bir süsleme unsuru olarak Edirne'de II. Murad'ın 1438-1447 arasında inşa ettirdiği "Üç Şerefli Câmî" de de kullanıldığını görüyoruz. İstanbul'da ise bu yazıya Fâtih tarafından yaptırılan Fâtih Câmî'i ile Çinili Köşk'te rastlanır.

Son devirlerin yapılarından olan Gebze'de Çoban Mustafa Paşa ve İstanbul'da Kızıltoprak'ta Zühdü Paşa Câmî'lerinin içindeki kuşak yazıları (Câmî'in iç duvarını süsleyen bir şerit halindeki yazı) Kûfiyledir.

YAPILARDA CELİ SÜLÜS

Abbasiler devrinde Celi sülûs yerine Celil denirdi. Osmanlılar devrinde bunun yerine Celi terimi kullanılmaya başlandı. Bu terim her yazının irisine, genişine delâlet eder.

se de Celi sözünden daha ziyade Celi Sülüs (Sülüs Celisi) anlaşılır. Bu yüzden onun yerine sadece Celi sözü de kullanılabilir. Selçuklular devri için söylenecek sözümüz az olduğu için konuyu kısaca anlatacağız. Celi'nin inkişafını anlamak için tarihi yapıları, tarih sırasıyla tedkike tâbi tutmak lâzımdır. Hemen söyleyelim ki Selçukiler devrindeki Celi Sülüs yazı fazla gelişmiş sayılmaz. Bu devredeki üç cins yazıya yani Nesih, Sülüs ve Celi Sülüs'e Selçuk Neskh'i, Selçuk Sülüsü ve Selçuk Celi Sülüsü adları verilir. Kısaca Selçuk yazısı Osmanlıların ilk zamanlarına kadar devam etmiş yani tesirini sürdürmüştür. Bu yüzden, geçirdiği inkişaf bakımından Türkiye'de Celi'nin tarihini şu üç ana devreye ayırıp incelemek lâzımdır.

1 — Hazırlık devresi : A. Selçuk Celi Sülüsü devresi (1071-1300), B. Selçuk Celisi tesirinde gelişen erken Osmanlı Celisi (1300-1453); 2 — Gelişme devresi ve Osmanlı Celi üslubunun doğuşu (1453-1800); 3 — Kemâl "Olgunluk" devresi (1800'den zamana kadar).

1 — Hazırlık devresi : A. Selçuk Celisi devresi (1071-1300)

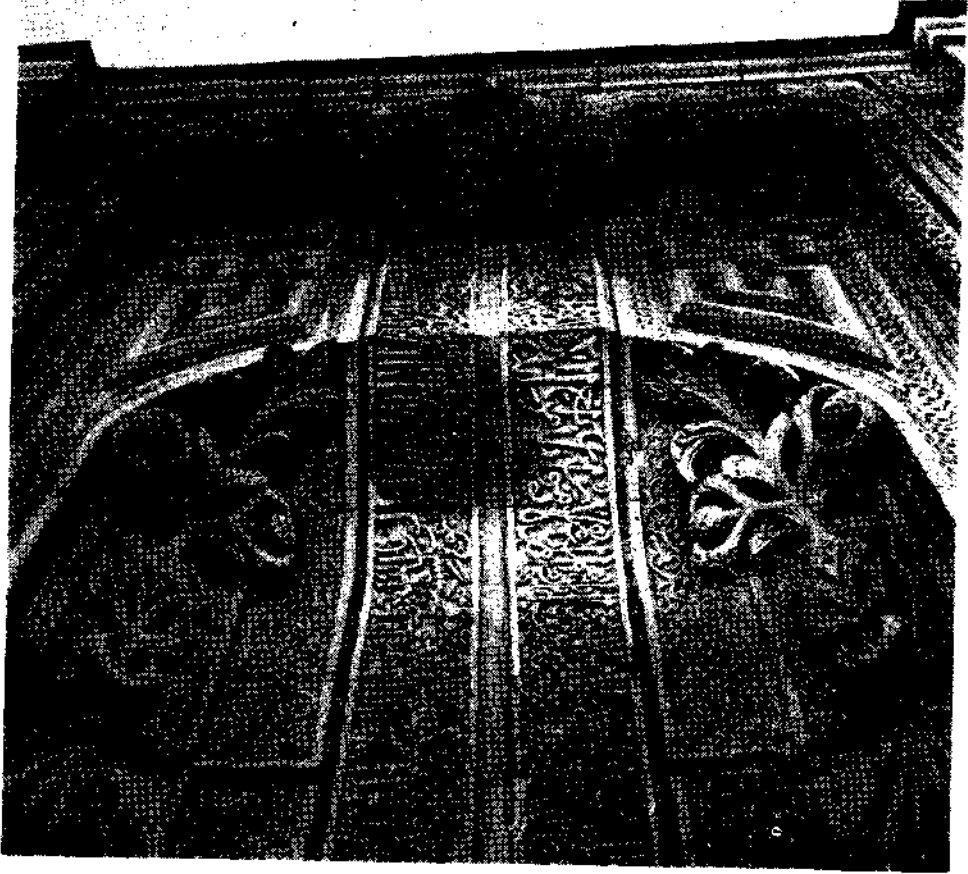
Selçuklulardan önce Anadolu'da mimâri eserler meydana getiren Dânişmendiler (1092-1178). Artukoğulları (1098-1234). Saltuklular (1092-1202). Mengüçlüler (1118-1252) adını taşıyan Türkmen devletleri devrindeki eserlerde daha ziyade Kûfi yazı kullanılmıştır. Bu sülâleler devrindeki Celi ile Selçuklular devrindeki Celi arasında büyük fark yoktur.

Anadolu'da en eski eser 1180 de Divrik'te Kale Câmî'i'dir. Bu bînada kullanılan Celi'ler, İran'da kullanılanların aynıdır. Bundan sonraki eski eserlerden biri de Konya İç Kalesi'dir. Kalenin burc ve bedenlerinin ill. Kılıç Arslan devrinde tamir edildiğini bildiren tamir kitabesi, Selçuklular devrinin ilk Celi Sülüs örneğidir. (Bu kitabe hâlen Konya Müzesi'nde bulunmaktadır. Envanter No. 872).

Kısaca ifade etmek iktiza ederse Selçukî Celi Sülüsü'nün en tipik en güzel örnekleri Konya'da İnce Minâre Medresesi (inşâ tarihi : 1264) [Resim 1] ile Sâhib-Ata külliyesinin (inşâ tarihi : 1283) portallerindedir. Bu iki binadaki yazıların ana hususiyeti, harflerin birbirine pek yakın bulunması ve dikey harflerin ekseriya yanyana dizilmesi ve yazının umumî manzarasının girift bir manzara arz etmesidir.

Bununla birlikte Anadolu Selçukluları devrinde yazılan Celi'lerin hepsi aynı güzelikte yazılmamıştır. Meselâ Konya'da Karatay Medresesi'nin (inşâ tarihi : 1251) kitabesi hiç te güzel olmayıp cılız bir görünüşe sahiptir. Bu tip cılız Selçuk Celi Sülüsü, Bursa'da ilk devirde yapılmış olan bazı Osmanlı yapılarında da görülmektedir. II. Murad'ın türbesi üzerindeki 1451 tarihli kitabe ile Maksem Câmîinin 1480 tarihli kitabesi bu tip Celi'nin o tarihlere kadar devam ettiğini gösterir. Halbuki bu tarihte, Osmanlı yazısı artık gelişmeye başlamış bulunmaktaydı. Verdiğimiz son iki örnek Selçuk tarzı cılız yazının son numuneleridir. Bu son misaller İstanbul'da gelişmekte olan yazının, Anadolu'nun bazı yerlerine henüz tesir etmediğini ve Selçuk yazısının Anadolu'da XV. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiğini göstermektedir.

Selçuk tipi Celi'nin bir başka nümunesi de küt ve geniş bir görünüşe sahip olanıdır. Bu tip yazıda "elif, lam, kâf" gibi dikey olan harflerin boyları nisbeten kısa, gövdeleri kalıncadır. Konya İç Kalesi tamir kitabesi (inşâ tarihi : 1203) bu tipteki yazı karakterin-

Resim 1 - İnce Minare Medresesi şerit halinde uzanan yazı Fetih suresinin bazı ayetlerinden meydana gelmiştir.

dedir. Küt görünüşlü yazının en tipik örnekleri mezar taşlarında bulunmaktadır. Bu küt ve geniş görünüşlü yazı, pek cüz'î bir farkla Osmanlıların ilk devirlerinde de görülür. Bursa'da 1418 tarihli Hisar kapısının kitabesi¹ ile 1442 tarihli Karacabey yolu kitabesinin² Celi Sülüs'leri bu tiptedir.

Kısaca Selçuklu Celi Sülüs'ü girift, cılız ve küt olmak üzere üç tip görünüşe sahiptir. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Selçuk Celisi'nin en güzeli girift görünüşlü olanıdır.

Üç tip Celî'nin müşterek noktaları şunlardır: Dikey harflerin üst kısımları kalın,

¹ Kitabe hâlen Bursa Müzesinde bulunmaktadır. Bk. Kazım Baykal, Bursa ve Anıtları, Bursa 1950, s. 172

² Aynı eser, s. 161

alt kısımları ise üste nisbetle fazla incedir. Bu sebeple dikey harfler âdeta bir kılıç ve bazen bir bıçak görünümü arz etmektedir. Dikey harflerin zülfeleri¹ küttür. Ayrıca bunların üst kısımları oldukça düz bir şekildedir. Keza dikey harfler pek sık bir şekilde yan yana dizilmektedir. Cîm ve ayn gibi yuvarlak harfler de diğer harflere nisbetle küçükçedir.

Anadolu Selçukluları devrinde yaşamış olan Celi Sülüs hattatlarının isimleri maalesef bize kadar gelmemiştir. Bu yüzden yukarıda adlarını andığımız yapılarıdaki yazıların kimler tarafından yazıldığını bilmiyoruz. Fakat şu muhakkaktır ki Celi Sülüs, artık kitabelerde Kûfi'nin yerini almıştır.

B. Selçuklu Celi'si tesirinde gelişen erken Osmanlı Celisi (1300-1453)

Selçukluların târih sahnesinden çekilmesinden sonra onların yerini alan Osmanlılarda Celi yazı, aşağı yukarı Fatih devrine kadar Selçukî Celisi tesirinde devam etmekle birlikte, eldeki numuneler aynı zamanda bu yazıda gittikçe bir gelişmenin de başladığını göstermektedir. Yalnız bunu ifade edelim ki Osmanlıların ilk yüzyılında yazıda Selçuk tesiri âşikârdır. 725, 735 veya 745/1324, 1334, 1344 te İznik'te yapılan Orhan Gazi ile 735/1334 te yapılan Orhan Gazi ile 735/1334 te yapılan Hacı Özbek Câmilerinin kitabeleri bunu teyid etmektedir.

Yazıda, Selçuk usfubundan ilk ayrılık emâreleri Murad Hüdâvendigâr (1360-1389) devrinde başlar. Edremit-Tuzla'da Hüdâvendigâr Câmî'i (inşâ tarihi : 1366) ile İznik'teki Nilüfer imâreti (inşâ tarihi : 1388) kitabeleri bu değişiklik ve gelişmenin ilk numunelerini teşkil eder.

Çelebi Sultan Mehmed (1413-1421) devrinde Bursa'da yapılan Yeşil Câmî (inşâ tarihi : 822/1419) in dışında ve içindeki Celiler ilerde gelişecek Osmanlı Celisi'ni müjdelere mahiyettedir. Bu yapıdaki yazıları, erken Osmanlı Celi Sülüs yazısının ilk örnekleri olarak nitelenebilir. Keza bu câmî'in karşısında Çelebi Sultan Mehmed'in yaptığı Yeşil Türbe'deki (inşâ tarihi : 824/1421) yazılarda az çok aynı karakter sezilir.

Bursa'dan sonra Osmanlı Devleti'nin merkezi olan Edirne'de yazının daha da inkişaf ettiğini görüyoruz. Burada II. Murad'ın (1421-1451) emriyle yapılan Üç Şerefeli Câmî (inşâ tarihi : 1438-1447) nin kitabesi artık Osmanlı Celisi'nin teşekkül etmekte olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir. Bu Celiler'de, Selçuk Celi Sülüs geleneğinin tesiriyle bilhassa dikey olan harflerin birbirini pek yakın ve paralel olarak yerleştirildiği görülür.

2 — Gelişme devresi ve Osmanlı Celi üslubunun doğuşu (1453-1800)

Bütün yazı çeşitleri gibi Celi de Fâtih devrinde gelişmeye başlamıştır. Daha önce de söylediğimiz gibi Bursa ve Edirne'de yapılan mimârî eserlerden anladığımızı göre Selçuk Celi Sülüs'ü İstanbul'un alınışından sonra tesirini kaybetmeğe ve yerini yeni bir görüşün ve yeni bir san'at anlayışının aşığı altında gelişen bir üslûba terketmeğe başladı. Eğer bu yeni üslûbun Türk hat tarihi içinde adını belirtmek istersek, hiç şüphesiz ona "Osmanlı Celi Sülüsü" ismini vermemiz yerinde olur.

¹ Zülfe, elif, lam gibi harflerin üst sağ tarafındaki saçağın adıdır.

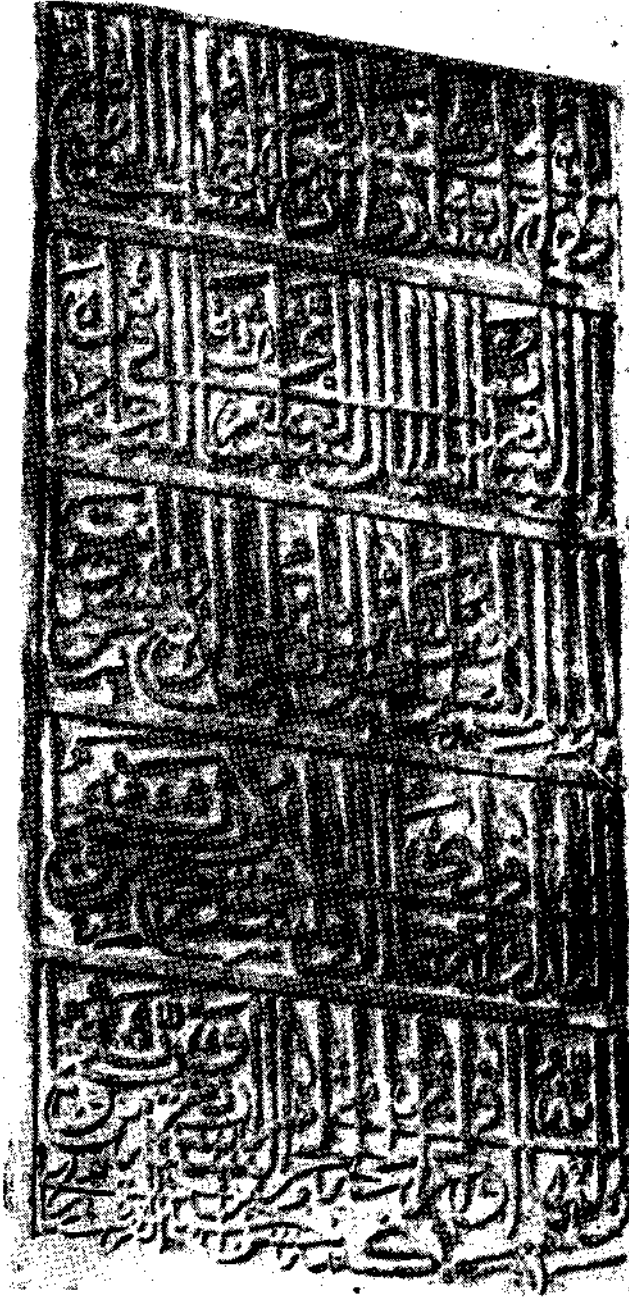
Osmanlı Celi Sülüs'ünün ilk güzel numunelerine Fâtiḥ Sultan Mehmed devrinde rastladığımız için bu yazının gelişme tarihinin başlangıcını, ortalama olarak 1453 yılı olarak kabul ediyoruz. Bu tarihten sonra, bu yazıda olgunluk (kemâl) devrinin başlangıcı olan 1800 tarihine kadar ağır bir ilerleme görülür. Arada bir yetişen usta hattatların her biri, yazının estetiğine katkıda bulunarak noksanlarının tamamlanmasına yardım ettiler. Bu büyük san'atçılardan her biri, şüphesiz umumileşmiş yazı kaidelerini takip etmenin dışında, sahip oldukları şahsî görüş ve ustalıklarını da yazıya getiriyorlardı. İşte bu husus, yazının azar azar gelişmesine vesile oluyordu. Yani hattatlar, bu gelişme devrinde durmadan bir arayış halinde bir gün gönüllerini rahatlatacak ideal bir noktaya, daha doğrusu ideal yazı kaidelerine doğru ilerlemekte idiler. Bu arayış ve Celi Sülüs'ü güzelleştirme gayreti, büyük Türk hattatı Mustafa Râkım'a yani XIX. yüzyılın başına kadar devam etti.

Fâtiḥ devrinin, İstanbul'da Fâtiḥ Câmî'i'nin şadırvanlı avlusunda pencere üstündeki "Fâtiḥa Süresi"ni yazan hattatı Yahya Süfi bir dereceye kadar tanınmış bir hattat ise de 875/1470 te aynı câmî'in ve 882/1477 de de Bâb-ı Humâyûn'un üstündeki kitabesini ve müsenâ tarzındaki "İnne'l-muttekin..." âyetini yazan oğlu Ali (Ali b. Yahya eş-Sofi) Fâtiḥ devrinin ve hatta mübalağasız, XIX. yüzyıla kadar gelip geçen hattatlarımızın en ustalarından biridir. Hattatın burdaki yazıları, Fâtiḥ Cami'i'nin kitabesinden daha olgundur. Müsenâ yazı üstte, kitabe ise alttadır. Bu iki yazı dış etkilerden de uzak kaldığı için beş yüz yıldan fazla bir zamandır aynı görünümünü muhafaza etmektedir. Bu yazılar o kadar beğenilmiştir ki XIX. yüzyılın meşhur hattatı Abdülfettah Efendi (1815-1896) bu müsenâ yazının aynıını aynı tarzda Bâb-ı Humâyûn'un arka tarafına yazmıştır. Ali'nin imzası Bâb-ı Humâyûn'un Ayasofya tarafındaki giriş kısmındadır. Abdülfettah'ın imzası da gene yazısının altındadır. Ali'nin yazılarının olgunluğunu, güzelliğini anlamak için onları, Celi Sülüs'ün olgunluk devrinde yazılmış olan Abdülfettah'ın yazısıyla karşılaştırmak kâfidir. Kısaca söylemek gerekirse Bâb-ı Humâyûn'da Ali'nin yazıları, XIX. yüzyıla kadar olan devredeki yazıların en olgunu, en güzellerinden biridir.

Fâtiḥ Cami'i ve Bâb-ı Humâyûn'dan sonra üzerinde durulması gerekli olan eser, İstanbul'da II. Bayezid devrinde yapılan Bayezid Câmî'i'dir (inşâ tarihi: 906-911/1501-1506). Bu câmî'in kitabesi, Selçuk Sülüs ve Nesh'i'ni ortadan kaldıran ve bu yazılarda klasik bir devir açan Şeyh Hamdullah'ın (1436-1519) eseridir. Amasya ve Edirne'de Bayezid, İstanbul'da da Firûz Ağa ve Davud Paşa Câmîilerinin kitabeleri de aynı san'atkarındır. Her ne kadar sülüs ve nesh yazılarda Osmanlı hattatlarının babası, yol göstericisi ise de Celi'de fazla usta sayılamaz. Buna rağmen, Celi Sülüs yazı yazmak isteyenler, şüphesiz Ali b. Yahya eş-Söfi'nin eserlerinden olduğu gibi Şeyh Hamdullah'ın adlarını saydığımız camilerdeki kitabelerinden de istifade etmişlerdir.

964/1557 te inşası biten Süleymaniye Câmî'i'nin kitabesi, XVI. yüzyılda Türkiye'de Celi Sülüs'ün durumuna ışık tutmaktadır. Bu devrin en mükemmel yazılarından sayılan kitabenin metni, Şeyhülislâm Ebussuud Efendi tarafından hazırlanmış, yazısı da meşhur Ahmed-i Karahisârî'nin evlâtlığı ve talebesi Hasan Çelebi (ölümü: 1593 ten sonra) tarafından yazılmıştır. Hasan Çelebi'nin buradaki imzası şöyledir: "Ketebehu Hasan b. Ahmed el-Karahisârî". [Resim 2]

¹ Bir yazının karşılıklı olarak yazılması. Bu tip yazıda, soldaki yazı, sağdakinin yani aslının tersidir.

Resim 2 — Süleymaniye Camii'nin kitabesinden bir görünüş. Hattatının adı kitabesinin sonundadır.

Edirne'deki Selimiye Câmi'i'nin yazıları da bu hattat tarafından yazılmıştır. Böylece Ahmed-i Karahisâri Mektebi'nin mühim Celi yazı örnekleri elimizde bulunuyor demektir. Bu yazılar, Osmanlı yazısı karakterini taşımakla beraber dikey harflerin yanyana ve sık bir şekilde dizilmeleri, Selçuk Celi yazı üslubunun tesirlerinin devam etmekte olduğunu gösterir.

İstanbul'da Tophâne semtindeki Kılıç Ali Paşa Câmi'i'nin (inşâ tarihi : 1580) yazıları ise Ahmed Karahisâri Mektebinin son temsilcisi olan Yusuf "Demirci Kulu" (Ölümü : 1611) nun elinden çıkmıştır. Bu câmi'in bu bakımdan hat tarihinde mühim bir yeri vardır. Bu tarihten sonra başka bir yerde A. Karahisari Mektebi'nin yazılarına rastlanmaz.

İstanbul'da Sultan Ahmed Câmi'i'nin (inşâ tarihi : 1025/1616) portali üzerinde Seyyid Kasım Gubâri (Ölümü : 1624/25) tarafından yazılmış olan kitabesi, bütünüyle mütalâa edilecek olursa, dikey harflerin birbiri peşi sıra gâh aralıklı, gâh sık ve birbirine paralel olarak dizilişi ve alt satırdaki dikey harflerle aynı hizada oluşları yazının âdetâ mimârî bir eser gibi düşünüldüğü intibahı uyandırmaktadır. Dikey harflerin böyle sık ve yan yana dizilişleri şü'he yok ki Selçukî devrindeki Sülüs Celi anlayışının bir devamıdır. Maamafih, Sultan Ahmed Câmi'i'nden sonraki yapılarda artık Selçuk Celi Sülüs üslubunun kaybolduğunu görüyoruz.

XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Celi yazısında, harflerdeki dik ve sert duruşlar yavaş yavaş kaybolmaya başlar. Buna son tipik misal olarak IV. Murad zamanında Topkapı Saray'ında 1639 da yapılan Bağdat Köşkü'nün yazılarını gösterebiliriz. Köşkün alt ve üst pencereler arasından geçen kuşakta lacivert zemin üzerine beyaz olarak yazılmış olan Âyetü'l-Kürsi'nin dikey harflerinde sola doğru hafif bir meyil görüldüğü gibi, harflerde ve yazının bütününde de bir yumuşaklık ve tatlılık göze çarpar. [Resim 3]

Resim 3 — Topkapı Sarayının içinde bulunan Bağdat Köşkü'nün pencereleri üstünde Âyetü'l-kürsi (şûre: 2, âyet: 256).

1074/1663 te inşâsı biten İstanbul Yeni Câmi (Vâlide Câmi'i)nin yazılarında Selçuk devrinin Celi Sülüs üslubuna rastlanmaz. Her ne kadar dikey harfler, genellikle dik ve sert görünümlelerinden kurtulamamışsa da câmi'e bitişik "Hünkâr Kasrı" denen bina-daki yazılarda yumuşaklık ve tatlılık göze çarpar. Osmanlı devri Celisinde hâkim olan ana karakterlerden biri de budur. Buna göre bu hususiyetin ilk belirtileri Bağdat Köşkü ile bu câmi'nin Hünkâr Kasrı'ndaki yazılarla belirmeye başlamış demektir. Şâir Âsım tarafından söylenen ve Hattat Tekneci-zâde tarafından yazılan kasra ait yirmi dört beyitlik medhiye hat san'atı ve yazı kompozisyonu bakımından üzerinde durulmaya değer. Burdaki yazıların tedkikinden Celi Sülüs'ün gittikçe terakkî ettiğini ve güzelleştiğini

anıyoruz. Harflerin çoğu, ideal güzelliklere çok yakın olan bu yazılarda meselâ "re, vay, ye" harflerinin yazılışlarında son derecede muvaffak olunmuştur denilebilir. Başka bir ifade ile bir "re" nin diğerinden veya bir "ye" nin diğer bir "ye" den farkı yoktur. Ayrıca harflerin çoğunda tatlı bir görünüş vardır. Kompozisyonda yani harflerin harflerle, celimelerin kelimelerle uyuşmalarında tam bir uygunluk yoksa da yazılarda parça parça güzel kompoze edilmiş yerler vardır.

Üsküdar'da Yeni Valide Câmi'i "Yeni Câmi" (inşâ tarihi : 1122/1710) ne bitişik III. Ahmed'in anası Gülnüş Ümmetullah'a ait açık türbenin¹ yazıları ile Damad İbrahim Paşa dârü'l-hadis'inin kitabesinde, yazıda olduğunluğa doğru bir akış sezilir. Bu yazıların hattatı Mehmed-i Bursevî "Mehmed b. Mustafa" (Ölümü : 1740) dır. Son devrin büyük yazı ustası Necmeddin Okyay'a (Ölümü : 1976) göre bilhassa G. Ümmetullah'ın türbesindeki yazılar, bazı hattatlara çalışmalarında örnek olmuştur.

XVIII. yüzyılın başlarında biri İstanbul'da biri de Üsküdar'da yapılan III. Ahmed çeşmeleri (inşâ tarihi : 1141/1728) üzerinde gene Pâdişâh III. Ahmed tarafından yazılan kitabeler, devrine göre güzel sayılır. Ayrıca Topkapı Sarayı'nda Arz Odası'nın üstündeki "Besmele" de onun tarafından yazılmıştır. Devrinin sanat anlayışına uygun eserleri bırakan padişah, Celî'nin gelişmesini takip etmeye yarayacak kitabeleri ile hat tarihimizde oldukça mühim yer işgal eder.

I. Mahmud'un İstanbul'da Tophâne'de 1145/1732 de yaptırdığı büyük çeşmenin (Tophâne Çeşmesi), Mustafa b. Süleyman (Ölümü : 1744) tarafından yazılan ve çeşmeyi baştan başa çeviren kitabe, zamanın en güzel yazılarından. Harfler birbirinin aynı olup duruşları itibariyle fevkalâde bir tatlılık ve yumuşaklık arzeder. Acaba hattat, bu yazıları daha geniş olarak yazsaydı bu harflerde aynı güzelliği temin edebilirdiydi? Yalnız şu muhakkak ki bu kitabe, Celî'nin gelişme devrinde yazılmış yazıların en güzellerindedir.

Aynı yıllarda yaşamış olan Beşir Ağa'nın (Ölümü : 1751-52) İstanbul'da Ayasofya'nın arkasındaki iki kapısıyla, aynı câmi'in karşı sağ köşesindeki ve Bursa'daki iki çeşmesinin üzerindeki kitabeleri, onun kudretli bir hattat olduğunu gösterir.

İstanbul'da Defterdar'da Şah Sultan Türbesi'nin (inşâ tarihi : 1215/1800) yazılarını yazan İsmail Zühdî Efendi (Ölümü : 1806) ile gelişme devri kapanır. Bu hattatın kardeşi olan Mustafa Râkım ile Celî Sülûs'te yeni bir devir açılır.

Buraya kadar verdiğimiz bilgiler dikkatle gözden geçirilecek olursa gelişme devrinde (1453-1800) Celî Sülûs'ün hususiyetleri şöyle hulâsa edilebilir : Celî Sülûs, normal genişlikte yazıldığı takdirde bir dereceye kadar güzelliğini muhafaza etmekte (Mustafa b. Süleyman ile Beşir Ağa'nın yazılarında olduğu gibi) fakat bu ölçülerin dışına çıkıldıkça harflerin yazılışında ve duruşlarında âheng ve güzelliği temin etmek güçleşmektedir (İstanbul'da Yeni Câmi'in yazıları gibi).

Dikey harflerin XVIII. yüzyıla kadar umumiyetle yanyana ve oldukça sık bir şekilde yazıldığı görülür. Bu o devirlerin bir hususiyeti olmaktan ziyade Selçuk yazı geleneğinin devamından başka bir şey değildir. Ayrıca dikey harflerde göze pek hoş görünmeyen, diklik ve sert duruş (yani haşin ve vahşi bir görünüş) göze çarpar. Bu sertlik ancak

¹ Türbedeki yazı, Âyetü'l-Kürsî'dir.

XVII. yüzyılda yumuşaklık kaaznmağa başlar (Bağdad Köşkü'ndeki yazılarda olduğu gibi). İstif (kompozisyon) te bu gelişme devrinde zayıf sayılır.

İşte Ali b. Yahya es-Süfi ile Kasım Gubârî'nin elinde azametli, Tekneci-zâde İbrâhim ile Mustafa b. Süleyman'ın elinde tatlı, Mehmed-i Bursevî ve Beşir Ağa'nın yazılarında da ciddi bir görünüş kazanan Celi Sülüs, geçirdiği bu dalgalanmaların sonunda, bu üç hususiyeti, san'atı ile birleştiren dâhi hattat Mustafa Râkım'ın elinde duruldu; yani istikrara kavuştu. Her bakımdan Türk zevkine uygun bir şekilde meydana gelen "Mustafa Râkım Ekolü" artık değişmesi inkânsız güzellik ölçülerine kavuştuktan sonra bütün hattatların takip ettikleri bir yol, bir uslûb haline geldi.

3— Olgunluk devresi (1800 den zamanımıza kadar)

Yukarıda söylediğimiz gibi Celi Sülüs, Mustafa Râkım (Ölümü : 1826) adlı meşhur hattat tarafından olgunluğa kavuşturuldu. Harflerde duruş güzelliğini ve yazının bütününde istif denen kompozisyonu o temin etti. Onun san'at dehasını anlamak için İstanbul'da Fâtih'te II. Sułtan Mahmud'un anası Naksîdil'in türbesindeki ve Tophânede Nusretiye Câmî'i'nin (İnsâ tarihi : 1241/1826) içindeki yazılarına bakmak kâfidir. [Resim. 4]

Resim 4 — Nusretiye Camii içinde Mustafa Râkım'ın kuşak yazısı. (Nebe sûresi).

Artık Mustafa Râkım'dan sonra bütün hattatlar onun yolunu takip ettikleri için kudretli hattatlar tarafından tarihi binalara yazılan yazıların hepsi güze sayılır. Durum Cumhuriyet devrinde yapılan eserler için de böyledir. Meselâ Cumhuriyet devrinde yapılan İstanbul'da Şişli Câmî'i ile Ankara'da Maltepe ve benzeri câmilerin yazıları aynen Mustafa Râkım Efendi yolundadır. Celi Sülüs yazısının en büyük ustası bugün Hâmid Ayaç'tır. Kendisi, eserleriyle Türklerin bu yazıdaki kudretini bütün İslâm dünyasına bugün dâhi duyurmaktadır. Şişli Câmî'i'nin yazıları onundur.

Bazı eski câmilerin duvara, sıva üstüne yazılmış olan yazıların zamanla bozıldığı için sonradan yeni baştan yazılmıştır (Meselâ Ayasofya ve Süleymaniye câmilerinin

kubbe yazıları gibi). Ayasofya'daki kubbe yazısıyla 8 adet levha 1876 da ölen Kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından yazılmıştır. Bu levhalardaki harflerin genişliği 35 cm. dir. Levhaların çapı da 7,5 metredir. Bu ölçülere nazaran bunlar İslâm dünyasının en büyük yazılarıdır. Bu yüzden biz Ayasofya Câmî'i için bir nevi yazı galerisi diyebiliriz. Bu karakteri taşıyan başka câimler de vardır. İstanbul'da Ağa câmî'i, Cihangir ve Şişli Câmileri ile Altunî-zâde Câmî'i içindeki yazı ve levhalar da yirminci yüzyıl başında yaşamış yazı ustalarının eserlerini ihtiva etmektedir. Fakat bunlar içinde tam bir yazı galerisi karakterini taşıyan câmî, Bursa Ulu Câmî'i'dir. Her nekad Osmanlıların ilk devrinde yapılmışsa da bu yapıda o devre ait minber kapısının üstüne yazılmış kitabeden başka bir yazıya rastlamaz. Burda duvara yazılı yazılar XX. yüzyıldan önceye aittir. 1854 depreminden sonra yapılan tamir esnasında Câmî'in eski yazıları asıllarına uygun olarak tamir edilmiş ayrıca yeni levhalar ilâve edilmiştir. Kısaca Câmide duvara yazılmış 87, levha halinde de 105 adet yazı olmak üzere toplam 192 adet yazı vardır. Bu sebeple Ulu Câmî bir yazı müzesi veya yazı galerisi halindedir. Bu tip câimler yazı tedkiki bakımından insanı yanıltabilir. Mimârî eserlerde yazı tarihini takip etmek için bu sonradan ilâve edilen eserleri değil, yapının yapıldığı tarihe ait eserleri göz önünde bulundurmak lâzım geldiği elbette bilinen bir gerçektir. Fakat şüphe yok ki duvarlara veya kubbe içine veya başka bir yere sonradan yazılan veya levha haline getirilip onarılan yazılar da tarihleri dikkate alınmak suretiyle gene Celî'nin tarihine ışık tutar ki bu da yine mimarî yapıların yazı san'atı bakımından ehemmiyetini ifade eder.

YAPILARDA CELİ NESTA'LİK

Bu yazı Nesta'liq'in iri yazılan şeklidir. Kuralları bakımından aralarında fark yoktur. İcad edildiği İrandan Türkiye'ye Fâtih zamanında geldiği zannolunmaktadır. Hemen hemen her ikisi birlikte gelişmiş ve aynı güzellikte yazılmıştır. Türkiye'de gelişen Nesta'lik, XIX. yüzyılın başına kadar İran Nesta'lik'i üslûbunda devam ettikten sonra önce Yesârî Mehmed Es'ad sonra oğlu Yesârî-zâde Mustafa İzzet Efendi (Ölümü : 1849) nin gayreti ve san'at anlayışı ile yeni bir yola girdi ve bu yazıda bir Türk ekolü meydana geldi. Bu yüzden XIX. yüzyılın başından itibaren "Yesârî-zâde Mustafa İzzet Ekolü" de denen Türk üslûbunun yerleşmesinden sonraki Nesta'lik yazıların hepsi bu üslûbta yazılmıştır.

Celî Nesta'lik'in ilk önce ne zaman ve hangi yapıda kullanıldığını bilmiyoruz. Rumeli Hisarı üstünde bulunan Nâfi Baba Bektaşî Tekkesi mezarlığında, Fatih ile birlikte İstanbul'a gelen Akşemseddin'in arkadaşlarından Seyyid Eş-Şeyh Bedreddin b. es-Seyyid eş-Şeyh Mahmud b. eş-Şeyh Mustafa'ya ait olan 855/1451 tarihli mezar taşı her halde sonradan yazdırılmış olmalıdır. Zira bu taşıdaki Nesta'lik, Fatih devri yazı karakterini taşımaktan uzaktır.

Celî Nesta'lik'in XV., XVI. ve XVII. yüzyıllarda henüz gelişmekte olduğunu görüyoruz. Bir misal olarak aşağıda adlarını yazdığımız kitâbeler yazı san'atı bakımından ehemmiyet taşımaz:

Çelebi Sultan Mehmed'in kızı Selçuk Hatun tarafından Edirne'de 860/1455 te yapılan Selçuk Hatun Câmî'i'nin üç satırlık arapça kitabesi (Oral Onur, Edirne Türk tarihi vesikâlerinden kitâbeler, İstanbul 1972, s. 122).

İstanbul'da Draman semtinde Tercüman Yunus Bey Câmî'nin avlu kapısı üstündeki 948/1541 tarihli farsça iki beyitlik kitabe.

III. Murad devrinde Konya'da Mevlâna Dergâhı'nın kapısı üstüne konan üç beyitlik Türkçe bir şiirden meydana gelen 992/1584 tarihli kitabe (İ. H. Konyalı, Konya Tarihî, Konya 1961, s. 650).

Karaman eyâleti beylerbeyisi Murad Paşa'nın kızı Fatma Hatun için 994/1585-86 da yapılan türbenin dört beyitlik kitabesi (İ. H. Konyalı'nın aynı eseri, s. 693).

Yalnız, İstanbul'da Fatih zamanında yapılan Çinli Köşk'ün içinde III. Murad tarafından konulan çeşmenin 999/1590-91 tarihini taşıyan kitabesini nisbeten üzerinde durulacak tarafları olduğunu söyleyebiliriz.

San'at değeri olan ve bu yazının gelişmesine ışık tutacak örneklere ilk önce XVIII. yüzyılda rastlıyoruz. Bir misal olarak Lâle Devri'nde Şehzâdebaşı'nda yapılmış olan Damad İbrahim Paşa çeşme ve sebîlinin kitabelerini zikredebiliriz. Bugünkü bilgilerimize göre ilk ketebelî kitabe (hattatın imzasını attığı kitabe) her halde bu çeşme ile sebîlin üzerindeki olmalıdır. Çeşmenin iç kısmının üzerindeki yazı Bursalı Mehmed b. Mustafa'nın, yine aynı çeşmenin daha üstündeki ile sebîlin üstündeki kitabe ise Veliyyü'din Efendi'nindir. Bu yazılarda yalnız ikinci hattatın imzası vardır. Birincisinin mevcut değildir. Bu mimârî eserlerin târihi 1132/1719-20 dir. Yine Lâle Devri'nin eserlerinden olan İstanbul ve Üsküdar'daki III. Ahmed çeşmeleri ile (târihi : 1141/1728) İstanbul'da Saraçhâne-başındaki Amca Hüseyin Paşa Dârü'l-hadîs Medresesi kapısına bitişik olan Şeyhülislâm Seyyid Mustafa Efendi' çeşmesinin (inşâ tarihi : 1153/1740) yazıları İran NESTA'LİK'İ tesindeki Türk Celî NESTA'LİK'inin en güzel nûmunelerindedir. Bunları sırasıyla, İstanbul'da Defterdarlığın yanında Hacı Beşir Ağa'nın yaptırdığı medrese (1158/1745) takip eder.

Nihayet XVIII. yüzyılın sonunda yazılmış olan Üsküdar'daki Selim Ağa Kütüphânesi üzerinde Yesâfî Mehmed Es'ad tarafından 1196/1782 de yazılan kitabe, sonradan oğlu Yesârizâde Mustafa İzzet tarafından geliştirilecek olan Türk NESTA'LİK'İNİ müjdelemektedir. Hakikaten de babasının ölümünden sonra (1213-1798) o Türk NESTA'LİK'inin kurallarını ortaya attı. Bundan sonra artık gerek küçük gerek Celî NESTA'LİK'te Türk usûbu hâkim oldu.

Kısaca XIX. yüzyıl başından sonra 1928 yılına kadar yapılmış olan mimârî yapılardaki yazılarda aynı usûbun devam ettiğini görüyoruz. Türk Celî NESTA'LİK'inin ilk numuneleri II. Mahmud (1808-1839) devrinin yapılarında veya o devirde tamir görmüş mimârî eserlerde görülür. Bunların hemen hepsi Yesâri-zâde'nin kaleminden çıkmıştır. Biz burada sözü uzatmak istemediğimiz için bu kadarla iktifa ediyoruz. Celî Sülûs ve NESTA'LİK'teki usûb değişikliği ve bunların tarihleri bilindikten sonra her binanın yazısını ayrı ayrı anlatmaya lüzum yoktur sanırız. Bu noktadan sonrası, hat târihi araştırmalarını alâkadar eder.

Görülüyor ki kronolojik bir araştırmaya tâbi tutulduğu takdirde, Türk mimârî yapıları, Celî yazının târihi gelişmesine açık tutacak bol örneklere sahiptir.

ABSTRACT

Calligraphy is one of the most attractive subjects of Islamic art. Different styles of calligraphy, due to their individual characteristics, were employed for different purposes in different places. **Celi Sülüs** and **Celi Nestalik**, considered the most suitable for architecture, were used for centuries for this purpose. A chronological study of examples of such inscriptions in mosques, **medreses**, tombs and on fountains provides rich materials illuminating the historical development of these styles of calligraphy.